

СЫҢЫАРЫЫЛАР

Саха Өрөспүүбүлүкэтин Бырабытталыстыбата
2015 с. ахсынны 22 күнүгэр
501 №-дээх уураабынан бигэрэппитэ

САХАЛЫЫ ТАБА СУРУЙУУ БЫРААБЫЛАЛАРА

I. Саха тылын дорбоонноро уонна суруллуулар

1. Саха тыла сүүрбэ аһаҕас дорбоонноох. Ол иһигэр аҕыс — кылгас: *а, о, э, ө, и, ы, у, ү*; аҕыс — уһун: *аа, оо, ээ, өө, ии, ыы, уу, үү*; түөрт — дьуптуон: *аа, уо, иэ, үө*.

2. Саха тыла сүүрбэ бүтэй дорбоонноох: *б, г, ҕ, д, дь, й, й [j], л, м, н, нь, ҥ, р, Һ* — ньиргиздээх; *к, п, с, т, х, ч* — ньиргизэрэ суох.

3. Уһун аһаҕас, дьуптуон уонна хоһулаһар бүтэй дорбоон сурукка икки буукубанан бэлиэтэнэр, холобур: *таас, туус; ыас, иэс, уос, үөс; аттаах, муннук*.

4. Хоһуласпыт *ньы* бүтэй дорбоонно биир сымнатыгы бэлиэтэ суруллар, холобур: *оонньоо, офонньор, булгунньах, чаанньык* (этиллэрин курдук *оонньоо, офонньор, булгунньах, чаанньык* буолбат).

5. Мурун *й* дорбоонно сурукка *й* буукубанан бэлиэтэнэр.

М а н т а н т у о р у у р: *аньы*.

II. Тыл олобун таба суруйуу

6. Тыл олобун бастакы сүһүбэ *о* эбэтэр *а* дорбоонунан туспатыһан, *дойду* — *дайды*, *хотуур* — *хатыыр*, *солуур* — *салыыр* диэн этиллэн араастанар буоллабына, сурукка *о* дорбоонноох арааһа ылыллар: *дойду, хотуур, солуур*.

7. Тыл олобо *ө* эбэтэр *э* дорбоонунан туспатыһан, *сөрүүн* — *сэриин*, *өлүөр* — *элиэр*, *мөккүөр* — *мэккиэр*, *сөкү* — *сэки* диэн этиллэр буоллабына, сурукка *ө* дорбоонноох арааһа ылыллар: *сөрүүн, өлүөр, мөккүөр, сөкү*.

8. Тыл олобо *и* эбэтэр *э* дорбоонунан туспатыһан, *илии* — *элии*, *силии* — *сэлии*, *ингиир* — *энгиир*, *бириэмэ* — *бэриэмэ*, *кэнники* — *кэннеки* диэн этиллэр буоллабына, сурукка *и* дорбоонноох арааһа ылыллар: *илии, силии, ингиир, бэриэмэ, кэнники*.

М а н т а н т у о р у у л л а р: *эгин, эһиги*.

9. Тыл олобо *а* эбэтэр *ы* дорбоонунан туспатыһан, *ыйданга* — *ыйдынга*, *антах* — *ынтах*, *набараада* — *набыраада*, *халтараан* — *халтыраан*, *хантараак* — *хантыраак* диэн этиллэр буоллабына, сурукка *а* дорбоонноох арааһа ылыллар: *ыйданга, антах, набараада, халтараан, хантараак*.

10. *Дайбаа* — *тайбаа*, *судуруу* — *сутургуу*, *хайдах* — *хайтах* диэн *д* уонна *т* аралдыһыһылаах тыллар олохторугар *д* буукуба суруллар: *дайбаа, дабыдал, далаһа, дай, судургу, хайдах*.

11. Тыл сабаланытыгар *с* эбэтэр *һ* дорбоонунан туспатыһан, *суох* —

нуох, сааскы — хааскы, сурук — нурук диэн барыйааннаах буоллабына, сурукка *с* доржоонноох арааһа ылыллар: *суох, саха, сааскы, сурук*.

12. Тылга *h* доржоон кылгас аһаҕас доржоонунан арыттанан хос хатыланар буоллабына, бастакыта *с* доржоонно кубулуйар, холобур: *эсэһит, сүөсүһүт, үсүһүн*; оттон уһатыылаах аһаҕаһынан араарыллар буоллабына уларыйбат, холобур: *аһааһын, ууһааһын*.

13. *Түөрт — түөт, бэрт — бэт, булт — бут, тарт — тат, орт — от* курдук икки ангы этиллэр тыл олобо *рт, лт* бүтүүлээх суруллар: *түөрт, бэрт, булт, тарт, орт*.

14. Тыл олобор ньиргизэрэ *суох к, п, с, т, х, ч* уонна ньиргизэрдээх *д* бүтэй доржооннор иннилэригэр турар *р* уонна *л* бүтэй доржооннор уларыйбаттар, холобур: *ардах, бытархай, кырпай, оборчо, орто, саһархай, талкы, тэрилтэ, тэтэркэй, харчы, холку, чарпа, ылтаһын, эркин, булчут*.

Х о с б ы һ а а р ы ы: *алчай — аччай, былчархай — быччархай, былчын — быччын, бэгэлчэк — бэгэччэк, былчай — быччай, мүлчү — мүччү* диэн икки ангы этиллэр тылларга *чч* суруллар: *аччай, быччархай, быччын, бэгэччэк, быччай, мүччү*.

15. *Аҕабыт — аҕабыт, ангы — аны, аһаар — аһар, миин — мин, ойуун — ойун, туораах — туорах, энээр — энэр, эдьий — эдьий, эмиий — эмий* диэн икки ангы этиллэр тыл олобор уһун аһаҕас суруллар, холобур: *аҕабыт, ангы, аһаар, миин (эт миинэ), ойуун, туораах, энээр, эдьий, эмиий*.

16. Даһааһын аат уонна сыһыат суолтатыгар туттуллар миэстэни уонна кэми көрдөрөр *үөһэ — үөһээ, аллара — аллараа, кизһэ — кизһээ* курдук туспатыар тыллар даһааһын суолталаннахтарына, олохторун бүтүүтүгэр уһун аһаҕас суруллар: *үөһээ туттаах, аллараа кэрдиис, кизһээ чэй*; оттон сыһыат суолталаннахтарына, кылгас аһаҕас суруллар, холобур: *үөһэ турар, аллара уур, кизһэ кэлээр*.

17. Бүтүүлэрэ *тобо — тобу, дьөлө — дьөлү, хайа — хайы, оно — ону* курдук киэн эбэтэр кыараҕас аһаҕас доржоонунан туспатыан этиллэр сыһыаттар олохторо киэн аһаҕас доржоонноох суруллар: *тобо, дьөлө, хайа, оно*.

18. *Да (даа)* диэн көмө тыл сыһыан тыл уонна ыйыгар эбиискэ суолталаах буоллабына, *аа* доржоонноох суруллар, холобур: *кэл даа, көрдөһбүн; туох даа?*, онтон атын түбэлтэбэ *а* суруллар, холобур: *ким да суох, көрдүм да ыллым, соло да суох, ыарыйдарбын да үлэлэтим, кыра да эбит*.

19. *Гын* диэн туохтуур уонна нуучча тылыттан кирибит *г*-нан сабаланар сорох тыллар олохторо *г* доржоонноох суруллар: *гын, гаас, гуорун, гизэбэ, гаайка*.

III. Сыһыарылаах тылары таба суруйуу

Аат тыл

20. Тыл олобо *х* доржоонунан бүтэр буоллабына, ааттарга эбиллэр *-чым (-сыт)* сыһыары *ч* буукубаттан сабаланан суруллар, холобур: *оһохчум, туһахчым, куобахчым*; оттон тыл олобо *к* доржоонунан бүтэр буоллабына, сыһыары *с* буукубалаах суруллар, холобур: *балыксыт, суруксут, ыанньыксыт*.

М а н т а н т у о р у у л л а р: *ынахсыт, табахсыт, чабырбахсыт, түүлээхсыт*, ону тэнэ *өлүөхсыт, буолуохсыт* диэн курдук тыллар.

21. *л, р, с, т* доржооннорунан бүтэр ааттарга *-чым (-дьым)* сыһыарыы эбиллиитигэр тыл олобун бүтүү доржоонноро кубулуйбаттар, холобур: *мас — масчым, күөс — күөсчүт, от — отчүт, эт — этчим, суол — суолдүт, хайыһар — хайыһардьым, сүгэхэр — сүгэхэрдүм.*

22. *-мныы* эбэтэр *-мдыы* сыһыарыынан үөскүүр *бахымныы — баһымдыы, кыһамныы — кыһамдыы, өһүөмнүу — өһүөмдүу* курдук аат *нь* буукубалаах суруллар: *бахымныы, кыһамныы, өһүөмнүу.*

23. *н* доржоонунан бүтэр ааттарга элбэх ахсаан сыһыарыыта *-лар* эбиллиитигэр хонуласпыт *ни* доржоон суруллар, холобур: *сэһэн — сэһэннэр, аан — ааннар, отон — отоннор.*

М а н т а н т у о р у у л л а р: *тойоттор, хотуттар, барахсаттар, эмээхситтэр, улахаттар, сүлүүкүттэр, түөкүттэр, күлүгээттэр, ыарахаттар* диэн тыллар.

24. *р* доржоонунан бүтэр ааттарга эбиллэр элбэх ахсаан сыһыарыыта *-дар* көрүнгүнэн суруллар, холобур: *оонньуур — оонньуурдар, сыыр — сыырдар, солуур — солуурдар.*

М а н т а н т у о р у у л л а р: *дьахтар — дьахталлар, обонньор — обонньоттор, добор — доботтор.*

25. *рт* сэргэстэһиитинэн бүтэр тыл олобор түһүк сыһыарыыта эбиллиитигэр *т* доржоон уларыһан маннык суруллар: *түөрт — түөрдү — түөртэн — түөркэ, күөрт — күөрдү — күөртэн — күөркэ, кыырт — кыырды — кыыртан — кыырка.*

26. Аһаҕас доржоонунан бүтэр аат олобор эбиллэр туттуу түһүк сыһыарыыта соҕотох *н* буукубалаах суруллар, холобур: *саанан, сүөһүнэн, быанан, буукубанан (сааниан, сүөһүннэн, быаннан, буукубаннан)* буолбат.

27. Аһаҕас доржоонунан бүтэр аат олобор тэнни түһүк сыһыарыыта *т* буукубалаах суруллар, холобур: *тыы — тыытааҕар, обо — оботообор, киһи — киһитээбэр (тыылааҕар, оболообор, киһилээбэр)* буолбат.

28. Тыл олобун тиһэх *л, к, х, с* доржоонноро аһаҕас доржоонунан сабаланаар сыһыарыы эбиллиитигэр ханыылыы *б, ɣ, ь, һ* доржооннорго кубулуйаллар, холобур: *сап — сабы, балык — балыгы, талах — талабы, сулуэ — сулуһу.*

29. Тыл олобун тиһэх бүтэй доржоонноро дьүөрэлэхэн уларыһыылара сурукка маннык бэлиэтэнэр:

а) бүтүү *н* доржоон *н, м* буолар, холобур: *аан — аанна — ааммыт, түөн — түөнгэ — түөммүт;*

б) бүтүү *т* доржоон *к, п* буолар, холобур: *ат — акка — аппыт, хатат — хатакка — хаталпыт, суорат — суоракка — суоралпыт.*

Туохтуур

30. Кэпсиир киэп кэлэр кэмин 2-с сирэйэ биир ахсаанна *н* доржоонноох суруллар, холобур: *эн барыан, барыабын, эн аһыан, аһыабын.*

31. Соруйар киэп 1-гы, 2-с сирэйдэрэ элбэх ахсаанна *н* доржоонноох суруллар, холобур: *туруобун, турун, тураарын, олоруобун, олорун, олоороон, аһыабын, аһаан, аһаарын.*

32. Соруйар киэп 3-с сирэйэ элбэх ахсаанга **ни** дорбоонноох суруллар, холобур: *кэллиннэр, кэлиэхтиннэр, бардыннар, барыхтыннар* (кэллинэр, кэлиэхтинэр, бардынар, барыхтыннар буолбат).

33. Бараайабын — бараайыккын, барыһыгы — барыһыккын, барааччы — барааччык курдук туспатыгар туохтуурдар сыһыарыылара **-аайа, -ыһы, -ааччы** көрүнгнээх суруллар, холобур: *бараайабын, барыһыгы, барааччы*.

34. Туохтуур олобун тиһэх **р** дорбооно, дыһайар туһайы **-т** сыһыарыта эбилиннэбинэ, түспэт, холобур: *сүүр — сүүрт, олор — олорт, бааһыр — бааһырт* (сүүт, олот, бааһым буолбат).

35. Туохтуур олобун тиһэх **й, л, р** дорбоонноро холбуу туһайы сыһыарыта **-с** эбилиитигэр уларыйбаттар: *барсабын, кэлсэбин, кылысар* (бассабын, кэссэбин, кылысар буолбат).

36. Табыс, орус курдук туохтуур сирэйдэниитигэр бүтүү **с** уларыйбат, холобур: *охсобун, тахсабын, тахсар, охсор* (оххобун, таххабын, оххор, таххар буолбат).

Даһаанын аат, ахсаан аат уонна сыһыат

37. **-ны (-ни)** сыһыарынан үөскүүр даһаанын аат хоһуласпыт **ни** дорбоонноох суруллар, холобур: *бүгүн — бүгүнкү, кыһын — кыһынны, кизһэ — кизһэнни, бэбэһэ — бэбэһэнни*.

38. *Кизһэ, сарсыарда, бачча* диэн ааттар *диэри* диэн дьөһүөлү кытта туттулууларыгар уһатыылаах аһаҕас уонна хоһуласпыт **ни** дорбоонноох суруллаллар, холобур: *кизһэнниэ диэри, баччаанниэ диэри, сарсыардаанниэ диэри*.

39. **-ны (-кы, -гы)** сыһыарынан үөскээбит даһаанын аат бүтүү кыараҕас дорбооно таһаарыы түһүккэ уларыйбат, холобур: *кыһынныттан, уруккуттан, күнүскүттэн* (кыһыннаттан, уруккаттан, күнүскэттэн буолбат).

40. Дьаһайар туһайыттан **-чы** сыһыарынан үөскээбит сыһыат **чи** дорбоонноох суруллар, холобур: *сардырбаччы, курдүрэтчи, былтачы, кэлтэчи* (сардырбатчы, курдүрэтчи, былтатчы, кэлтэчи буолбат).

41. **р** дорбоонунан бүтэр туохтууртан **-чы** сыһыарынан үөскээбит сыһыат **рчи** дорбоонноох суруллар, холобур: *кытарчы, хараарчы, саһарчы* (кытачы, харааччы, саһаччы буолбат).

42. Ааспыт кэмнээх аат туохтууртан **-ча** сыһыарынан үөскээбит сыһыакка уонна *сүүрбэ, отут* ахсаан ааттан үөскээбит барыллааһын ахсаан аакка хоһуласпыт **чи** суруллар, холобур: *барбычча, көрбүччэ, үөрбүччэ, сүүрбэччэ, отучча* (барбытча, көрбүтчэ, үөрбүтчэ, сүүрбэтчэ, отучча буолбат).

IV. Нууччалы тылы таба суруйуу

1. Тыл олобун таба суруйуу

43. Нуучча тылыттан ылан туттуллар тылы таба суруйууга маннык сүрүн ирдэбил тутуһуллар:

1. Олохсуйбута өр буолбут, киэнник туттуллан сахалыы көрүнгнэммит *остуол, куорат, дьыала, бирикээс, оскуола, сокуон, дьааһыла, ачыкы* курдук, ону сэргэ саха тылын сокуонугар дэбигис сөп түбэһэр, үөрүйэх буолбут киэн туттуллуулаах *автобус — оптобус, журналист — суруналыыс, кон-*

курс — куонкурус, рынок — ырыынак, студент — устудьуон, тема — тизмэ курдук тыллар сахалыы көрүнгүнэн суруллаллар.

2. Наука, тиэхиньикэ, бэлиитикэ эйгэтигэр киэнник туттуллар уонна саха тылын сокуонугар дэбигис бас бэриммэт *гроссмейстер*, *неолит*, *полиграфия*, *фортельяно* курдук тыллар олохторо нууччалыы көрүнгүнэн суруллаллар.

Х о с б ы н а а р ы ы. Манньык тыллар кэлин киэнник тарбанан сахалыы туттуллар буоллахтарына, сахалыы суруллуохтарын сөп.

44. Сир-дойду уонна дьон аата нууччалыы да, сахалыы да суруллар, холобур: *Япония — Дьоппуон, Алдан — Аллан, Сибирь — Сибиир, Америка — Эмиэрикэ; Иванов, Петров, Сидоров, Мария, Фёкла, Пётр, Тумусов; Уйбаныап, Бөтүрүөн, Сиидэрэп, Маарыйа, Сүөкүлэ, Бүөтүр, Тумууһап.*

45. Дабаанын аат тотору пуорматынан этиллэр кириги географическай ааттар уонна эр дьон араспаанньалара, ону тэнэ *ск* бүтүүлэх куораттар ааттара сурукка *ай* эбэтэр *эй* бүтүүнэн бэриллилэр, холобур: *Новай Гвинея, Охотскай муора, Пекарскай, Горькай, Курскай, Минскэй, этиловай испиир, физическэй география.*

Х о с б ы н а а р ы ы. Нууччалыы суруллар бүтүү охсуулаах *о* дорбооно уларыбат, холобур: *Чудской күөл, Чусовской, Донской.*

2. Сыһыарыылаах тылы таба суруйуу

46. Сахаҥа ханыыта суох бүтүүлэх тыллар сэргэстэһэр дорбооннорун ыккардыгар кыбытык аһаҥас дорбоон этиллэр да буоллабына, тыл олоҕо сыһыарыы иннигэр уларыбат, холобур: *зубр — зубру, рефлекс — рефлекскэ, диаметр — диаметрга.*

47. Тыл олобун бүтэник *ф* дорбооно аһаҥас дорбоонунан сабаланар сыһыарыы эбиллиитигэр *б* буолар: *географ — географы, томограф — томографы*, отгон тыл олобун бүтэник *в* дорбооно сыһыарыы эбиллиитигэр уларыбат, холобур: *Сивцев — Сивцеви, Николаев — Николаевы.*

48. *кт, пт, фт, хт* бүтүүлэх тыллар уларыыйыларыгар тиһэх дорбоонно түһэр, онтон хаалбыт *к, п, ф, х* дорбооннор сыһыарыы аһаҥас дорбоонун иннигэр ньиригирдээххэ кубулуйаллар, холобур: *экстракт — экстрагы, адепт — адебы, ландшафт — ландшабы, Либкнехт — Либкнеҕи.*

49. *рд, рт* бүтүүлэх тыллар сахалыы *рт* бүтүүлэх тыл курдук уларыталлар, холобур: *аккорд — аккорду — аккорка, Альберт — Альберды — Альберка.*

50. Тиһэх *ж, з, ц, ш, щ* дорбооннор аһаҥас дорбоонунан сабаланар сыһыарыы эбиллиитигэр *һ* буолаллар, холобур: *репортаж — репортаһы, противогаз — противогаһы, ранец — ранеһы, тушь — туһу, плац — плаһы.*

51. *йд, лк, мб, мл, нд, рв, нк, ск* дорбооннорунан бүтэр тыллар уларыыйыларыгар олохторун уонна сыһыарыыларын ыккардыгар, **55-с быраабыла а), б) пууннарынан** салайтаран, аһаҥас дорбоон эбиллэр, холобур: *талк — тальканы, лимб — лимбэни, зонд — зонданы, резерв — резервэни, франк — франканы, киоск — киосканы.*

52. Икки бүтэй дорбоон хоһулаһытынан эбэтэр *нт, нг, ст, эд* сэргэстэһиитинэн биитэр сымнатыылаах дорбоонунан бүтэр тыллар уларыыйыларыгар бүтэник дорбоонно эбэтэр сымнатыылаах сүтэр, отгон хаалбыт

доржоон сахалы тылга курдук уларыйар, холобур: *ватт* — *ваты* — *вакка*, *сержант* — *сержаны* — *сержанна*, *спортинг* — *спортины* — *спортинна*, *турист* — *туриһы* — *туриска*, *подъезд* — *подъеһы* — *подъезка* (ол эрээри: *фланг* — *флангалаах*).

Х о с б ы һ а а р ы ы: *ль* доржоонунан бүтэр аат тыл *л*-тан уонна аһаҕастартан ураты доржоонунан саҕаланар сыһыарыы эбиллиитигэр сымнатар бэлиэтин сүтэрбэт, холобур: *педаль* — *педальга*, *туннель* — *туннельга*; аһаҕас уонна *л* доржоонунан саҕаланар сыһыарыы эбиллиитигэр сымна-тыбыта сүтэр: *педальы*, *педальлары*, *виолончелы*, *виолончеллары*.

53. Аат тыл тиһэх сүһүөбүн аһаҕас доржооно сыһыарыы эбиллиитигэр уларыйбат, холобур: *Ефимов* — *Ефимовтан*, *отделение* — *отделениены* (*Ефимавтан*, *отделенияны* буолбат).

54. Саха тылын курдук бүтүүлээх нууччалыы тылга эбиллэр сыһыарыы сахалыы суруллар, холобур: *микрофон* — *микрофонна*, *физик* — *физиккэ*, *лауреат* — *лауреакка*.

55. Нууччалыы суруллар тылга сыстар сыһыарыы аһаҕас доржооно сурукка бу курдук бэриллэр:

а) тыл олобор биир эмэ кэлин аһаҕас доржоон (*а, о, у, ы*) эбэтэр *я, ю* баар буоллаҕына, сыһыарыыга *ы* эбэтэр *а* суруллар, холобур: *универмаг* — *универмагы* — *универмагтан*, *биология* — *биологияны*, *юрист* — *юриһы* — *юристан*;

б) тыл олобор анаардас илин аһаҕас доржооннор (*и, е, э*) эбэтэр *-тель* диэн бүтэһик сүһүөх баар буоллахтарына, сыһыарыыга *и, э* суруллар, холобур: *резидент* — *резидени* — *резидентнэ*, *кейс* — *кейскэ* — *кейсинэн*, *преподаватель* — *преподавательгэ* — *преподавателинэн*;

в) тыл олобун тиһэх сүһүөбэр *у, ю, ё* эбэтэр охсуулаах *о* баар буоллахтарына, сыһыарыыга *у, а* суруллар, холобур: *Бекренёв* — *Бекренёву* — *Бекренёвка*, *парашют* — *парашюту*, *Серов* — *Серову*, *мазут* — *мазуту* (*Бекреневи* — *Бекреневкэ*, *парашюты*, *Серовы*, *мазуты* буолбат).

V. Улахан буукуба сурулууга

1. Этии

56. Этии бастакы тыла улахан буукубаттан суруллар.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Этии бүтэ илигинэ турбут элбэх туочука кэнниттэн салгыы кэлэр тыл кыра буукубаттан суруллар, холобур: *Эн миэхэ... уларсыан этэ дуо?*

2. Сирэй сана бүтүүтүгэр турар ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрин уонна элбэх туочука кэнниттэн кэлэр ааптар тыла кыра буукубаттан суруллар, холобур:

— *Дьэ оччоҕо манна туох хаалар?* — *диэн кыыс эмиэ ыйытта.*

— *Дьэм бу баар. Баһыбаларың!* — *диэн, киһи түннүгүнэн хаһытаан хаалла.*

— *Ийэлэр диэн эйэбэс сүрэхтээх дьон буолаахтыылар...* — *диэтэ Петя уһун кытта.*

3. Туһулуу эбэтэр сана аллайыы бүтүүтүгэр турар күүһүрдүү бэлиэтин

кэнниттэн кэлэр тыл улахан буукубаттан суруллар, холобур: *Сахам сирэ! Үөр-көт, кизн тутун. Ычча! Кыһыммыт төннөн кэллэ.*

4. Икки туочука кэнниттэн кэлэр сирэй сана, сытаата эбэтэр санга олуктан сабаланаар тиэкис кэрчигэ улахан буукубаттан суруллар, холобур: *Ким эрэ биһигиттэн: «Истэбит», — диэтэ.*

Мунньах уураар:

1. *Муус устары ырааһырдыы ыйынан биллэрэргэ.*

2. *Үлэни тэрийэргэ биэс киһилээх хамыһыйаны таларга.*

5. Этии салгыытын курдук суруллар сытаата кыра буукубаттан сабаланаар, холобур: *«Кыым» хаһыакка «былыттар, көстөн иһэн тунаарар тумарыкка симэлийдилэр» диэн суруллубут.*

6. Киэнник туттуллан, үгэскэ кубулуйан, үөрүйэх буолан эрэр, ытыктаан, сүгүрүйэн этэргэ туттуллар эн диэн сирэй солбууар ааты улахан буукубаттан суруйуохха сөп.

Холобур: — *Буркун оронньор, Эн төрөөбүт айылҕан амарах тыынын уонна муударанын эккэр-хаангар, сүрэххэр-дууһабар ингэриммит сэдэх дьоннортон биһирдэстэрэ этиг. Өр сылга Эйиэхэ эппэккэ сылдыбыппын дьэ этээри ғынабын.*

2. Анал аат

57. Анал аат улахан буукубаттан суруллар:

1) киһи аата, суруйар аата (псевдонима), хос аата, дьэ э сүөһүтүн, кыылын уо.д.а. анал аата, холобур: *Баһылай, Ньургуйаана, Күндэ, Хачыгыр, Өрүөстээх, Моойторук;*

2) сир-дойду эйгэтин (куорат, сэлиэнньэ, өрүс, күөл, муора уо.д.а.), халлаан куйаарын эттигин, тэрилтэ, айымныы уо.д.а. анал ааттара, холобур: *Москва, Амма, Бүлүү өрүс, Байкал күөл, Охотскай муора, Марс планета, Холбос, «Төлкө» арамаан.*

Х о с б ы н а а р ы ы.

Анал аат суолтатын чопчулуурга эр э биллэр тыл (*ары, тумул, муора, хомо, өрүс, күөл, сыһы, куорат, планета* уо.д.а.) кыра буукубаттан суруллар: *Дьокуускай куорат, Алдан өрүс, Ньидьили күөл, Хатыыстаах ары, Венера планета.*

58. Хас да тыллаах анал аат бастакы уонна сүрүн суолталаах тыл улахан буукубаттан суруллар:

1) тэрилтэ толору ыйаахтаах аатыгар: *Арасыйа Атын дойдутаабы дьыалаларын министиэристикэтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Наукатын академията, Саха сиринээби кинигэ кыһата, П.А. Ойуунускай аатынан Саха академической драматической тыйаатыра;*

2) баартыга, уопастыбаннай тэрилтэ толору аатыгар: *«Ийэ тыл» түмсүү, «Саха кэскилэ» хамсааһын, «Билии» уопастыба;*

3) соботохтуу туттуллар кыахтаах, быһаарар суолталаах уулусса, болуосса, муора, акыйаан курдук тылларынан үөскүүр икки тыллаах анал аакка, холобур: *Кыһыл болуосса, Горькай аатынан уулусса, Хара муора, Чуумпу акыйаан;*

4) бырааһынньык, дьонуннаах даата аатыгар: *Сага дьыл, Төрөөбүт тыл күнэ, Дыгын оонньуута, «Азия оҕолоро» оонньуу, Аан дойду дьахталларын күнэ, Аҕа дойду Улуу сэриитэ, Гражданскай сэрии;*

5) норуоттар икки ардыларынаабы уонна тас дойдуларга баар уопсастыба, судаарыстыба, идэлээхтэр уо.д.а. тэрилтэлэрин аатыгар: *Идэлээх сойуустар бүтүн Аан дойдутаабы федерациялара*;

6) хабыгычыкаба ылыллар набаараада, уус-уран айымныы, хаһыат, сурунаал, тэрилтэ уо.д.а. аатыгар, холобур: *«Далбар хотун» (сурунаал), «Эдэр саас» (хаһыат), «Өрүстэр кирбиһлэр» (арамаан), «Сырдык сулус» (тэрилтэ), «Үлэбэ килбиһин иһин» (мэтээл).*

59. Хас да тыллаах аат бары тыла улахан буукубаттан суруллар:

1) дыон толору аата, суруйар аата, хос аата, дыиэ сүөһүгүн уо.д.а. анал аата: *Омоҕой Баай, Максим Петрович Иванов, Амма Аччыгыя, Туора Муос*;

2) сиргэ-дойдуга уонна халлаан куйаарыгар баар эйгэ, эттик (куорат, сэлиэнньэ, өрүс, күөл, муора, халлаан эттигэ) анал аата, холобур: *Орто Халыма, Ытык Күөл, Кыыллаах Арыы, Наахара, Улуу Сыһыы, Хотугу Муустаах Байбал, Сылгы Ыытар, Сана Сир, Аранас Сулус*;

3) судаарыстыба толору аата: *Америка Холбоһуктаах Штаттара, Кытай Норуодунай Өрөспүүбүлүкэтэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтэ*;

4) норуоттар икки ардыларынаабы суолталаах тэрилтэ аата: *Холбоһуктаах Наасыйалар Тэрилтэлэрэ, Эйэ Бүтүн Аан дойдутаабы Сэбиэтэ*;

5) судаарыстыба үрдүкү тэрилтэтин аата, холобур: *Ил Түмэн, Арасыйа Ил Үрдүкү Суута*;

6) уордьан аатыгар *уордьан* уонна *истиэпэн* диэнтэн ураты тыллар: *Аба дойду сэриитин I истиэпэннээх уордьана, «Бочуот Знага» уордьан, Кыһыл Сулус уордьан, Сибэтиэй Александр Невскэй уордьана.*

Х о с б ы н а а р ы ы.

Ааттар састааптарыгар киирсэр икки эбэтэр хас да тыллартан турар арахсыбат лексическэй холбоһуктарга бастакы тыла эрэ улахан буукубаттан суруллар, холобур: *Аба дойду сэриитэ, Куттал суох буолуутун сэбиэтэ*;

7) бочуоттаах аат уонна үрдүкү дуоһунас аата: *Үлэ Дьоруойа, Өрөспүүбүлүкэ Палаататын Бэрэссэдээтэлэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Ил Дархана.*

Х о с б ы н а а р ы ы.

Мантан атын, анаан бэлиэтээбэккэ, көннөрү этэр түбэлтэбэ соло, чыын-хаан уонна дуоһунас аата кыра буукубаттан суруллар, холобур: *миинистир, бэрэсидьиэн, дьоруой*;

8) бастакы буукубанан суруллар кылгатыы сахалыы улахан буукубаттан суруллар, холобур: *АФ (Арасыйа Федерацията), ХНТ (Холбоһуктаах Наасыйалар Тэрилтэлэрэ), КНӨ (Кытай Норуодунай Өрөспүүбүлүкэтэ).*

60. Сир-дойду икки тыллаах сахалыы анал ааттара дэпиниэ суох иккиэн улахан буукубаттан суруллаллар, холобур: *Орто Халыма, Үөһэ Булүү, Улахан Чыыстай, Ытык Күөл, Арыы Тиит, Улуу Сыһыы, Хатын Тумул, Мэҥэ Хангалас, Амма Наахара, Тулагы Киллэм, Түбэй Дьаархан, Уус Алдан, Эбээн Бытантай, Сылгы Ыытар, Оҕус Арыылааба, Тойон Уйалаах.*

VI. Дэпиис туттулууга

61. Дэпиис туттуллар:

1) күүһүрдэр эбиискэлээх дабаанын ааттарга, холобур: *кып-кыһыл, кубус-кураанах, нүрү-нүксүгүр, ылы-чыт*;

2) ханыы (паараласыт) тылга, холобур: *от-мас, үтүө-мөкү, бизс-алта,*

ол-бу, кэлиш-бары, сангар-инэр, сүүрэн-көтөн, түн-тан, лис-лас, марай-сарай;

3) санга суолталаах тылы үөскэтэр хоһуласпыт тылга, холобур: *күлэ-күлэ, ыксаан-ыксаан, бэйэ-бэйэтиттэн, киһи-киһиттэн, үрүт-үрдүгэр, орун-оннугар, саас-сааһынан, тус-тусна, кэллэ-кэлээт*;

4) нуучча тылыттан киирэр ханыылыы хабааннаах ситимнэргэ:

а) *научнай-чинчийэр, маассабай-бэлитиичэскэй*;

б) *алма-атинскай, силлабо-тоническай, социал-демократическай*;

в) *генерал-мойуор, Римскэй-Корсаков, Сен-Симон, Нью-Йорк, вице-бэрэ-сидьбин, экс-чөмпүйүүн*.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1) биир олохтоох тыллар ситимнэниилэригэр дэпиис турбат, холобур: *от оттоон, киһи киһиттэн орпот, бэрдинэн бэрт, бардар баран, муос муоска, элбэхтэн элбэх, үлэлээбит үлэн, баран баран (кэллэ), бэйэтэ бэйэтиттэн (тэбизһирэр)*;

2) сыстар тылын кэннигэр турар эбиискэ дэпийһэ суох суруллар, холобур: *сүгэ той, чаччы бааччы, быа иттэ, танас эгин*.

VII. Тылы көһөрүү

62. Тыл атын устуруокаба сүһүбүнэн көһөрүллэр. Сүһүөх бүтэй дорбоно кини кэнниттэн кэлэр аһаҥс дорбоонтон арахсыбат, холобур: *барар, та-йах, ыар-ба, саас-кы, хо-йуу, то-то-рор*.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Аһаҥс дорбоонтон, дьуптуонтан турар соҕотох сүһүөх устуруока бүтүүтүгэр хаалбат. Холобур, бу курдук көһөрөр сагаммат: *ы-тар, аа-һыы, үө-рэх, уо-латтар*.

63. Тыл сүһүбүз буолбат бүтэй дорбоон, уһун аһаҥс дорбоон, дьуптуон тылы көһөрүүгэ араарыллыбаттар. Холобур, бу курдук көһөрөр сагаммат: *к-ыһыл, кыһы-л, үүттэ-эх, ы-ал, угу-ох*.

64. Арааран көһөрүллүбэттэр:

1) *уо. д. а., о. д. а., а. э.* диэн курдук кылгатыы;

2) *ХНТ, АХШ, ТУ-154* диэн курдук бастагы буукубаларынан кылгатын суруллар тыллар;

3) киһи араспаанньатыттан аатын, аҕатын аатын бастагы буукубатынан кылгатын сурулууга. Холобур: *Б. Б. Уйбаныап (Б. Б.-Уйбаныап* буолбат).

65. Атын устуруокаба көһөрүллүбэт:

1) туочука эбэтэр туочука кэнниттэн кэлэр быһа тардыллыбыт сирэй санга иккис чааһын иннигэр турар тириэттэн ураты бары сурук бэлиэтэ;

2) сыһыппараба эбиллэр сыһыарыы (*7-с, 10-с* диэн арахсыбат);

3) кылгатыыны инники турар тылыттан арааран (*1961-с., Москва-к.* диэн араарар сыһа);

4) кээмэйи кылгатын бэлиэтиир буукубаны сыһыппараттан арааран (*10-м, 3-мм², 6-кг* диэн араарар сыһа).

САХАЛЫЫ СУРУК БЭЛИЭТИН БЫРААБЫЛАЛАРА

I. Судургу этиигэ сурук бэлиэтэ

1. Этии тииптэригэр сурук бэлиэтэ

1. Сэһэн этии кэнниттэн туочука турар.

Быйыл сүрдээх өҥ дьыл буолла. Бар дьонго от-бурдук дэлэйдэ. Айыы сирэ аһаҕас, күн сирэ көҥдөй.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Саҥа сааһыланыытын көрдөрөр, кэриччи аабыллар сэһэн этиилэр кэннилэриттэн туочукалаах соппутуой турар.

Билинги саха литературатын иннигэр маннык сүрүн соруктар тураллар:

1) *суруйааччылар өрөспүүбүлүкэ бырамысыланнаһын уонна тыатын хаһаайыстыбатын боппуруостарыгар диригник өтөн кириэхтээхтэр;*

2) *гражданскай лирикэ күүскэ сайдара наадалаах.*

2. Ыйытыы этии кэнниттэн ыйытыы бэлиэтэ турар.

Эн Коля Манасовы ханна көрбүккүнүй? Бу ас астыыр түбүккэ түстүм буолбат дуо уонна хаһан? Онон, Дьулус, дойдун диэки төннөр буоллабыҥ?

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Ыйытыы тыл бөлөбүнэн эбэтэр биирдии тылынан арааран бэрриллэр буоллабына, ол аайы ыйытыы бэлиэтэ туран иһэр.

Ханна үөрэммикини? Антах дуу? Тобо? Билиэххэ син дуо? Хайа, тугу бултаатыгыт? Кус дуу? Хаһый?

2. Күүһүрдүүлээх ыйытыы этии кэнниттэн ыйытыы уонна күүһүрдүү бэлиэлэрэ тураллар.

Тый, бу уол дуо?! Аны, киһини көрө-көрө, күлэр буолбуккун дуу?!

Анал ыйытар бэлиэлээх эрээри дынҥ ыйыппат этии кэнниттэн ыйытыы бэлиэтэ син биир турар.

Ким уруҥ куммүт өлбөөрдүн диэй?! Ким кэрэ кэскилбит кэбиннин диэй?! Күөх хонууга, бу бэйэлээх сайын кэлэн турдабына, Ким үөрбэт-көппөт буолуой?

3. Күүстээх ийии этиллэр буоллабына, этии кэнниттэн күүһүрдүү бэлиэтэ турар.

Оо, куустарбын даа бу күөх куйаары! Күн сырдыга кэрэтин эриэхсит! Оо, хайдах кэрэ, дыкти буолуой төрөөбүт дойдуга төннөр!

4. Соруйууну, көрдөһүүнү, баҕарыыны биллэрэр этии кэнниттэн, ис хоһоонунан уонна сангарыыга күүһүрдүүлээх буоллабына, күүһүрдүү бэлиэтэ турар.

Ох курдук оҥоһун, бэйэ бодоһун тардын, киэн киэлигин киллэр! Бл, нохоо, уотта аҕал! Төрөтөр оҕону төлкөлөөн, шитэр сүөһүнү күүрүөлээн, аал уоту оттун, алтан сэргэни анньын!

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Оттон маннык этии, холкутук сангарыллар ис хоһоонноох буоллабына, туочукаланар.

Дэв, Балагый, бүгүн сурдугун кытта оскуолаба барыс. Дэвдбиз, табахтаахын дуо, тардых эрэ.

2. Уус-уран литератураба, публицистикаба ураты күүстээхтик этэргэ күүһүрдүү бэлиэтэ хоһулаһыан сөп.

Биһиги ийэ тылбыт — дууһаны долгутар, өйү үлүһүтэр күүстээх-кыахтаах, имэһнээх-илбистээх, кэрэ-дьикти тыл!!! Уһугун, өйдөн, икки атахтаах! Уһугун, өйдөн, хара кырыыстаах!!! Ох курдук онгостон олоробун, биһир да тылы утары этиһиэм суоҕа, мас курдук булгуччу кыыраһын-кыыраһыккын биллэр!!!

5. Этэн иһэн иннэн, кэхтэн, тохтоон хаалыһыны эбэтэр санаа ситэ этиллибэтэбин көрдөрөргө элбэх туочука турар.

Кэлибит ээ, Маайыас... Кэлибит дии... Аны күн айы көрсүһэр буолуохпут. Онон биһиги бэйэбит... биллэтиэкэбэ... мустуох буолбуппут. Дэв, эмээхсизн, үчүгэйинэн кэлбэтиһ, куһаҕан сураһы аҕаллым... Оҕон... дыанҕа... барбыт үһү.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Этии кэннигэр ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрэ баар буоллаһтарына, элбэх туочука ол кэнниттэн турар.

Тоҕо түргэнэй!.. Мөлтөх сонун. Итинтигин этэбин дуо үчүгэй сонун диэн?..

2. Туора киһи этиитин, суруйуутун сытааталыһарга, ол толору бэриллибэт буоллаһына, быһыһлар сиригэр элбэх туочука турар.

"Хаһан да дуоһуйары, мөлтүүрү-ахсыһы билиһэн, куруутун инники талаһың!.." (Софрон Данилов).

3. Дьыала кумааһытыгар пууннар иннилэринээби сүрүннүүр этии кэнниттэн икки туочука турар, холобур:

Мунньах уураһ:

1) *үөрэх кыһынҕы сиссийэтин тэрээһиннээхтик ыһтарга;*

2) *бары сочуоту, эксээһэни кэмигэр, үчүгэйдик туттаран, үөрэх билиһтин үрдэтэргэ.*

2. Этии биһир уустаах чилиһинэригэр сурук бэлиэтэ

6. Этиигэ ситим тыла суох холбоммут биһир уустаах чилиһинэр соппутойунаан араһсаллар.

Эн манна улаатыһан, үлэһин. Кини ааттаах остуоруйаһыт, таабырынныһыт, чабырҕаһыт. Оттуун-маһыһын, дыһлиһин-уоттуун соһотохто сырдаата. Чэһизни ыалдыһа сытан, эдэри кырдыһан баран, доһору хомото сылдыһан өйдүүбүт. Куула тыһа иһигэр кыһыһ, күөх, манан, хара таһаастаах дьон бөһө мустубуттар. Саһыл истээх сукуна сонноох, хара саһыл тыһа бэргэһэлээх, хара таба тыһа куруһмэлээх, манан саартаах киһи киһирэн, үтүлүктээх бэргэһэтин остуолга уурда.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Хас да тэһийбэтэх даһааһын аатыһан бэриһлэр, барыһтаны (предме-

ти) араас өттүнэн сырдатар быһаарыылар биир уустаах буолбаттар, онон соппутойунан арахсыбаттар.

Төгүрук хара хараба умайа турар уокка кылабачыйар. Моонньун ортотунан эргиччи синньигэс үрүг сурааһыннаах... Ханас диэки үс атахтаах кыра төгүрук остуол турара. Томтор үрдүгэр хоруобуйалаах улахан эргэ дьиз күлүгүрэн көһүттэ.

2. Сырдатар тыллаах тэнийбит быһаарыылар бэйэ-бэйэлэриттэн соппутойунан арахсаллар (биир ууһа суох да буоллахтарына).

Суол устун харанатын халлаан күөбэ өгнөөх синиэллээх, сырдаан көстөр кугастыгы өрө күүрбүт баттахтаах, кубаҕай манан сирэйдээх, уһун синньигэс киһи иһэр.

3. Быһаарыы, инники турар атын быһаарыыны чуолкайдьыр, ситэрэр буоллабына, киниттэн соппутойунан арахсар.

Сыры-сымнаҕас суон эрэри, холку, үлэһит дьахтары көрбөхтөөтө. Оҕо-бор атын, ойуулаах кинигэтэ аҕалаар. Үөрэхтээх, үтүө киһи эрэри, хардары хатыллан ыйытабын дуу?

7. Биирдэ туттуллубут ситим тыллаах биир уустаах чилиэннэр соппутойунан араарыллыбаттар.

Дьадангылар уонна хамначчыттар сойуустарыгар киирэргэ Охоноос, Эрдэлиир, Кыра Уйбаан уонна Найыын эрэ улгумнук сөбүлэннилэр. Иккиэн киһибитин илибитигэр ылабыт да дьоммут тохтообут сириҥ диэки суурэбит. Кырбас эти эбэтэр быһкаайык тон үүтү дөрүн-дөрүн ытар.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Уонна ситим тыл, этии биир уустаах чилиэннэрин иккилии холбоон, хат-хат туттуллар буоллабына, ханыытын (пааратын) аайы соппутойуу турар.

Мохсоҕоллор уонна хотойдор, бөрөлөр уонна эһэлэр ырааһыты этинэн аһаппыттар, оттон табалар уонна тайахтар үүтүнэн эмсэхтээбиттэр. Куораттар уонна дэриэбинэлэр, собуоттар уонна баабырыкалар, холкуостар уонна сопхуостар эйэлээх олох үлэтин эбии күүһүрдэн иһэллэр.

2. Хата диэн тылынан утарсар суолтаҕа ситимнэхэр биир уустаах чилиэннэр соппутойунан арахсаллар.

Хат киирбэтэ, хата баран чуолҕанга эрэсиэбин бизрдэ. Уйбаан аҕата улахан күүһэ суох, хата эдэригэр быһый этэ.

8. Этии биир уустаах чилиэннэрэ, ситимниир тыл хатыланар буоллабына, бэйэ-бэйэлэриттэн соппутойунан арахсаллар.

Лиза олус абарда даҕаны, хомойдо даҕаны. Уол ытырыттан оҕоньор кыбыстар да, аһынар да быһыылаах... Эбэтэр үлэлиэбин, эбэтэр түргэнник тарҕаһабын.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Ситимниир суолтаҕа туттуллубут икки диэн тылынан холбонон этии чилиэннэрэ соппутойунан арахсыбаттар.

Чымаат уола икки Самайыыл икки сырсан бөтөрүһэн кэлилэр. Олорор икки турар икки ардынан бакыйан баран, салҕаластыы турда.

9. Лаппа тэнийбит эбэтэр бэйэлэрин истэригэр соппутуойдаах биир уустаах чилиэннэр икки ардыларыгар туочукалаах соппутуой турар.

Таастары дьээннэ төгүрүччү уурталыбыт; тааһынан иһиттэнэбит, тааһынан чааскыланабыт, кумабы чэй онгостобут. Ол ортотугар элэк гыммыкка дылы, флаконнаах омук духуута; Георгий аанһал муус манган ат үрдүттэн сытыы үөрбэнэн эриэн кыылы супту анһан эрэр хартыыната; олус мааны хотун тэллэх ытын кууһан олорор хаартыскаата; хас да хаа американскай сигара...

10. Биир уустаах чилиэннэргэ түмүктүүр тыл бастыыр буоллабына, кини кэнниттэн икки туочука турар.

Иван Иванович энин араас оонньуурдары аҕалбыт: эрһиинэ мээчиктэр, нагааннар, грузовиктар, буускалар, аттар. Арааһынан барытынан эмтэннэ: баба да миинин истэ, эһэ да үөһүн, ыт да сыатын боруобалаата.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Түмүктүүр тыл суох да буоллабына, кэриччи аабыны көрдөрөр тыллар кэннилэриттэн икки туочука турар.

Мунһахха бааллар: оскуола дириэктэрэ Иванов, үөрэх чааһын сэбиэдиэс-сэйэ Аргунов уонна аҕыс учуутал. Былыргыттан баар: баһымны, төһүү, сүгэ.

11. Биир уустаах чилиэннэр кэннилэриттэн кэлэр түмүктүүр тыл иннигэр тириэ турар.

Билигин Амма үрэхтэри, бу ходуһалары, ол хайалары, ол тыалары — барытын миэнэ дии саныыбын. Үөрэтэр оболорум, кыараҕас хохум иһэ, иттэр оһоҕум, таһырдыа хаар, халлаанга күн — бука барыта ордук сырдаата, сэргэхсидэ, кизрэкэйдэ...

12. Түмүктүүр тыл инники эрээри, этии сороҕо биир уустаах чилиэннэр кэннилэригэр салһанар буоллабына, биир уустаах чилиэннэр иннилэригэр икки туочука, кэннилэриттэн тириэ турар.

Көрсүһүү, хардарыта куустуһуу кэнниттэн бары үһүн Аппатыт эмээхсин кэһиитин: сүгэйи, дьэдьэни, моонһоҕону, отону — массынаҕа таһаардылар. Бүлүү туттааччылары кураанах сир тыйыс айылһатын бары ыарын: чысхааннаах кыһыны, сыралһан сайыны — барытын хорсундук тулуйдулар.

3. Киллэһик кэрчиктэргэ сурук бэлиэтэ

13. Этиигэ туһулуу соппутуойунан араарыллар. Маныха туһулуу, хас да тыллаах буоллабына, бүтүннүү бөлөбүнэн араһсар.

Миһиитэ, ити бурсуйдары эн тоҕо саататаһыны? Ол куһаҕана суох буолуо этэ, Кирилл Петрович. Үтүө доһотторум, ыалларым, иһилиэгим кыралара, бар дьонум, мин эһиэхэ онгорор сиртибэбин үчүгэйдик сыаналаан мустубуккут иһин махтанабын.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Этии иннигэр, кэннигэр турар туһулуу, күүскэ этиллэр буоллабына,

19. Этии иһигэр ааптар кыбытан тугу эмэ хос быһаарар тыла эбэтэр кэрчигэ ускуопкаҕа ылыллар.

Буор ыһан, дыппинитэ таптайан, грузовикка (таһаҕас тизйэр мас-сыына) анаан огорбут кизг суоллара кэлэллэр. Сир аннынааҕы баай барыта (ныиэп, таас чох, урууда уо.д.а.), ойуурдар, уулар норут бас билиитигэр киирэллэр.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Сытаата кимтэн-хантан ылыллыбытыгар сигэнии ускуопкаҕа бэриллэр.

Саха омук тыла үрүйэ уутун курдук сэргэх, сир симэбин курдук сиздэрэй. (Амма Аччыгыйа).

2. Туруохтаах туочука уонна соппутоуй ускуопка кэннигэр бараллар.

“Хоноһолор бааллар дуу, тугуй?” — дэстилэр (бука, ону биир киһи эппитэ буолуо да, мин өйбөр бары эппиттэрин курдук хаалбыт). Хата дьолбор (оо, барахсан киһи! Үтүө да суобастаах, үчүгэй да киһи этэ), көһүтүүлээх суругум сотору кэлбитэ.

4. Араарыллыбыт кэрчиктэргэ сурук бэлиэтэ

20. Соҕотох эбэтэр хас даҕаны тыллаах даҕааһы икки өттүттэн соппутоуйунан араарыллар.

Балыксыт оҕонньор балаҕаныгар, уйатыгар, тымтайын сүкпүтүнэн киирэн кэлэ. Биирдэ тойоммунуун, бу Киргизлэй аҕатыныын, үрэххэ оболоох эһэбэ түбэспипит. Биһиги, балыһа балаататыгар сытааччылар, бу кизгэ кылаабынай бырааспытын хайбаан эһэрэстибит.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Үгүс тылынан тэнийбит эбэтэр иһигэр сурук бэлиэлээх даҕааһы икки өттүттэн тириэнэн араасар.

Оттон эһигини — урукку олох сидьин тылын, умнуллубут үөхсүүтүн көбүппүт дьону — көрбөппүт дуо? Бу туохпугуй, эһиэхэ — халын чабардаах, үгүс аймахтаах дьоннорго — уруу буолла дуу, тугуй? Эбэм — аҕам ийэтэ, Боккуойа эмээхсин — улахан кыһын аахха, сылгыһыт Мэхээчэлээххэ, олоpp.

21. Сыһыат туохтуур бөлөбүнэн бэриллэн тэнийбит, кэпсиирэттэн тэйбит, арааран этиллэр сиһилии соппутоуйунан араасар.

Хондууктар дьахтар, икки эр киһини киллэрээт, ааны саба оуста. Бу күрүстэһиигэ, хайалара иннин бизэрэрин көрөөрү, мин аттыларынааҕы ыскаамыйаҕа олуруннум. Чубуку Дьэкиим уонна Сааска, луугу хар-кур ыстыы-ыстыы, эмпэни таннары сырсан түспүттэрэ.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Буолан баран, эрэри ситимниир тылларынан түмүктэнэр, төннүктүүр (утарар болдьохтоох) бөлөхтөр соппутоуйунан араасаллар.

Бүөтүр, түөрт уончатыйтан эрэ тахсыбыт эрэри, биллэ аҕамсыбыт,

көбөчөр гына туртайбыт баттахтаах... Кыыс, атын сиргэ барыбын бабарар буолан баран, кими да билбэт.

2. Соботох сыһыат туохтурунан бэриллибит сиһилии, кэпсиирэттэн тэйбит уонна анаан араарыллан этиллэр буоллабына, соппутойунан арахсар.

Оо, чолурбатан, астыга суох буолсу, оболоор... Сотору собуһунан, иһиллэспэккэ, иккиэн тэнгэ сангарар буоллулар. Кыһыйан, сиргэ силлэтэлиир буолла.

3. Чопчулуур чилиэн — миэстэ, кэм сиһилиитин чуолкайдыыр кэрчик — икки өгүттэн соппутойунан арахсар.

Кыарабас алаас үрдүгэр, тыа быыһыгар, быыкаайык тулаайах балабантан сэдэх собустук кыым тахса турар этэ. Балабан иннигэр, сылбах обуруот иһигэр, үс-түөрт сыарба от бугулланан турар. Кизһэ, борунуй буолуутун сабана, саҥа ыстаансыа дэриэбинэбэ уоту бизэрэр. Биирдэ, күнүс, Моойторук айаба табыллан киирдэ.

22. Сырдатар тыллаах -бытынан сыһыат туохтурунан бэриллибит буолуу сиһилиитэ, кэпсиирэттэн тэйбит буоллабына, соппутойунан арахсар.

Ачыкылаах киһи, эйбэстик мичээрдээбитинэн, миэхэ чуо тиийэн кэллэ... Икки ытыспын нэлэппитинэн, оһох диэки дьулустум. Обонньор, дьиз таһын одуулаһан кынчытатабытынан, бэрт орҕууй туос холтуунун ылан, табах сыҥсыйда.

23. -лыы сыһыарыынан аат туохтууртан үөскээбит сыһыатынан бэрриллэр сиһилии бөлөбө, араарыллан этиллэр буоллабына, соппутойунан арахсар.

Кини, улаханлык кэлэйбиттии, кизэр хайыһан кэбистэ. Дьоннор, кини эппитин собулуурдуу, бары күөдүйэ түстүлэр. Ньыыкан манан бүтэрдэ, аны эһигини истиэм диэбиттии, олорунан кэбистэ.

24. Тэнниир суолталаах тэнийбит сиһилии, араарыллан этиллэр буоллабына, соппутойунан арахсар.

Балабан иннигэр намыһах собус ыал ампаара баара, дьудьэйбит оҕо баттабын курдук, кур эрбэһининэн бүрүллэн турар. Күн, саха дьахтарын дьабака бэргэһэтин үрүн көмүс туоһахтатын курдук, нэһилэ кылбайан көстөр.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Сирэй саҥа кэнниттэн кэлэр ааптар тылын бүтүүтүгэр турар тэнийбит сиһилии этииттэн соппутойунан араарыллар: “Көлөһүммүтүн быыһаатахпыт ити дии”, — диэтэ Шура, холкуйбуттуу үөһэ тыһынан баран. “Ынах хомуйан кэлбиккин көрөммүн, иккиһин төрөөбүт саҥа үөрбүтүм”, — диэтэ Байбал, Марба диэки үчүгэй харабынан көрүтэли-көрүтэли. “Киһибит аһылыга бүтэн эрдэбэ, илдьэн бизриэх буоллум”, — диэтэ аҕам, итии чэйин сытсырыһан иһэ олон.

II. Холбуу этиигэ сурук бэлиэтэ

1. Тэнгэ холбуу этии

25. Тэнгэ холбуу этии чаастара, тэнгэ эбэтэр утуу-субуу буолары көрдөрөр буоллахтарына, бэйэ-бэйэлэриттэн соппутойунан арахсаллар.

күүхүрдүү бэлиэлэнэр. Ол кэнниттэн кэлэр тыл улахан буукубаттан са-
аланар.

***Табаарыс Балтарыков!** Дэриэбинэни тула сөптөөх сирдэргэ харабыл ту-
руорулунна! Манчаары Баһылай кэлиэбэ, сэгэрдээр!*

14. Сага аллайы, күүхүрдүүтэ суох этиллэр буоллабына, этииттэн
соппутойунан арахсар.

***Ии, тобойум обото, сутуругун оботун болочочу туттубут буола-буола.**
Чэ, этэнгэ сырыт, учууталын тылын иһит... Киһи буолар диэн, оо, үчүгэй
да эбит... Эн уот харахха эттинг, сөрү-сөп.*

15. Сага аллайы, күүскэ уонна араарыллан этиллэр буоллабына,
күүхүрдүү бэлиэлэнэр, ол кэнниттэн кэлэр тыл улахан буукубаттан су-
руллар.

***Арт-татай!** Бу хайа халлаан хараначчыта, туох дойду туллуга кэлэн
тырымнаан олороруй? **Биччы-ычча!** Бу аал уоттара букатын умуллубут
дуу? **Көр эрэ!** Обокком көлөһүннээх киһи буолан, арааһы аһаан эрдэхпин!*

16. Этии иннигэр турар сөп, суох диэн тыллар, күүскэ этиллэр буолла-
тарына, күүхүрдүү бэлиэлэнэллэр, ол кэнниттэн турар тыл улахан бууку-
баттан суруллар. Отгон анаан күүхүрдүллүбэт буоллахтарына, соппуто-
йунан арахсаллар.

***Сөп!** Мин аны сайын көмүһү хомуйуом. **Сөп, чэ, быйыл сынньанын даҕаны.**
Суох, кими даҕаны ынгырбаппын... **Суох, суох!** Ол-бу буолума!*

Х о с б ы н а а р ы ы.

*Суох, сөп, ээх диэн тыллар иннилэригэр турар эбиискэ уонна сага ал-
лайы ханнык да бэлиэнэн арахсыбаттар.*

***Эчи суох, туох да биллибэт. Чэ сөп, дьибэр киир...** Миигин көрбүккүн
айдаараайабын! Ээ ээх, оннук этэ дуу.*

17. Кыбытык тыл уонна кыбытык ситим этиигэ соппутойунан араа-
рыллар.

*Дьону-сэргэни көрө таарыйа, **кырдьык, онно бара сырыт. Баҕар, бэйэм**
эмтэнэрим кэлиэбэ. Ол аата, эн эһэн ньиэп диэн сир баайын булбут. Холобура
диэн эттэххэ, Баһылай Киппээнэп баар.*

18. Кыбытык этии, дын киллэник быһыытынан тутулунан сүрүн этии
киэниттэн адьас ураты буоллабына, ускуопкаҕа ылыллар.

*Аанчыгым бокуонньук уу долгунун курдук хааман (күөх ырбаахылаах этэ),
чуулаанна киирэн хаалла. Ол Көтүппэт эрэйдээҕи (уруккута бэрт булчут
ыт этэ) оболор, дьибэлэнэн, ампаар үрдүгэр таһааран кэбиспиттэр. Дьиб-
бэр тийэн (мин оччотообуга улахан убайбар олорор этим), сарсын түүн
төрөөбүт өрүспүн таннары устуохтаахпын былааннанан бардым.*

Х о с б ы н а а р ы ы.

Кыбытык этии, сүрүн этии соровун курдук киирэр буоллабына, соппу-
тойунан арахсар.

*Сүүрбэ биирбэр барыбар, оччобо ыраас харахтаах-көстөөх этим, дьонум
дэ ойох ыл диэн хаайаллар. **Кини этэринэн, биһиги, тугу да гыммакка, быар**
куустан олорор үһүбүт.*

Талхырьдыа итиибит эргийбит, халдыаайы сирэйэ хараарбыт. Тылтан тыл төрөөтө, этиһии буолан барда. Кэлбиннит, куорат сахата лыык курдук мунһуһубут.

26. Утарыта эбэтэр соһуччу буолар суолталаах этиилэр икки ардыларыгар тирэз турар.

Биэрэр илии билэр — ылар илии билбэт. Булуу дуо — бар дьон булардылар. Сэмэн Ыстаарыһын сангата суох остуолга сытар суулаабы ылан хаһыаты өһүлбүтэ — Тэрэнтэй сүтэрбит суумката тахсан кэллэ. Бишрдэ биш оннук тирээбилэ түөрэ барда — саһаан бүтүннүү курулуу түстэ.

27. Тэннэ холбуу этии чаастара, ситим эбэтэр ситимниир тылынан (уонна, итиэннэ диэнтэн уратылар) холбоннохторуна, соппутойунан арахсаллар.

Күөл хомуһун тыһаа солко танас курдук суугунуур уонна өр буола-буола собо оонньоон “курк” гынара иһиллэр. Ыраах ханна эрэ сыарба тыһаа иһиллэр итиэннэ барыта им-ным, ылы-чып. Аан дэлэй соһустук тэлэс гынна да, саалаах үс киһи соһотохто тиргиллэ түстэ. Кинилэр Ньургунун диэн кыыстаахтара, оттон үрэх угуор олорооччу Нарабанныах Лоокуут диэн суос-соһотох уол оһолоохторо. Танас сууһа турар, ол эрээри уоһа хаан кыһыл кырааскалаах. Сөмөлүтүнэн көтөөччүлэр бары атаарар дьонноох эбиттэр, арай Тасяны ким да атаарбат.

28. Тэннэ холбуу этиилэртэн биирдэстэрэ атынын ис хоһоонун сырдатар эбэтэр этиллибит төрүүтүн ыйар суолталаах буоллабына, икки ардыларыгар икки туочука турар.

Ким эрэ бурдук тардар быһыылаах: таас тыһаа кыыкырдыыр уонна им-ным. Лэбэһэн-лэбэһэн быһаардылар: урут сылдыбыбатах эбит. Оттон Илья тыс этэрбэһин устар өссө кытаанах буолла: кээнчэлиин хам тонмут.

29. Тэннэ холбуу этиигэ киирсэр судургу этиилэр улаханлык тэнийбит уонна истэригэр сурук бэлиэлээх буоллахтарына, икки ардыларыгар туочукалаах соппутойоу турар.

Түүлээх Уллунах, умса түһэн баран, сытар эбит; Чүөчээски, аһаар илиитин өйөөн баран, мичээрдии-мичээрдии, дүлүн үрдүгэр олодор эбит; Түргэн иччитин аттыгар, буруйдаах киһи быһыытынан сырбанны-сырбанны, турар эбит. Оттон хотуннара Өкүлүүнэ эмээхсин — үрдүк уңуохтаах, уһун синныгэс сирэйдээх, толлу эмээхсин — аһыйахтык, ол гынан баран ордук сүлүһүннээхтик сангарара; киниттэн хайдах эр өрүү тымны аһыйа сылдьар курдуга; ол эрээри кини кытаанабын, күтүрүн туһунан ким да сангарбат буолара.

2. Баһылатыылаах холбуу этии

30. Салаа этии тутуах этииттэн соппутойунан арахсар.

Чугастаабы холкуостар дэриэбинэ чугаһынаабы сис тыаны солооннор, унааран көстөр киэн бурдук баһыналара үөскээбиттэр. Маайыһы кытта олоруохпут диэн, Сөдүөччүэй үөрбүт курдук буолбута. Абыс өргөстөөх ала-

май манган кун күүх халлаанна күүрэйэн эрдэбинэ, Кустук Суһуохтай, уһук-тар кэмэ кэлэн, олоро бизрбитэ. Ньургунун үтүөрэн истэбин аайы, кини дьоннорун үөрүүтэ улаатан истэбин аайы, тобо эрэ хам-түм Ньургунун тиллибитин, хостоммутун туһунан бэркэ наллаан ахтыһыны сабалыыр буолбута. Ол кизһэтээби халлаан үчүгэйдэн, ырааһын курдук, кинилэр эмиэ чэпчэки-тик, сэргэхтик туттан, ооньуу-көрүлүү, ыллы-туойа сылдыбалара.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Салаа этии туттаах этиини кытта түһүк (падеж) сыһыарытынан хол-нонор түбэлтэтигэр соппутуойунан арахсыбат.

Обонньор кинитэ кэпсэтэ көрсүбүтүгэр көх-нэм буолла. Ким ханныгын-тугун оболор хата эндэппэккэ билэллэр.

2. Быһаарыы, туһаан, кэпсиирэ салаа этиилэр туттаах этииттэн соппу-туойунан арахсыбаттар.

Ынах кэйбит ынабын ынах кэйэр. Эн муспут баайын манна суох. Үрэх хайдах көрсөрө биллибэт. Сэриу уурайбыта хас да сыл буолла... Буруйдаах мин баарбын.

31. Биир уустаах чилиэн курдук сыһыаннаһар хас даһаны салаа этии бэйэ-бэйэлэриттэн соппутуойунан арахсаллар.

Бу сүөнүгүт тобо эрэ хаар ууларын, күүх от бытыгырырырын, мутук-ча-сэбирдэх тылларын, собо ыырын кэтэһэр эбээт! Сирдээби олох үтүөтэ бүтэн, манна көрсүбүт саамай күндү, чугас дьоно бары суох буолтарын кэн-нэ, туох иһин, тугу манаан бу иччитэх сиргэ соботобун хаалбыта буолуой?

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Оттон салаа этиилэр лаппа тэнийэн, истэригэр сурук бэлиэлээх буол-лахтарына, туочукалаах соппутуойунан бысаһаллар.

Сүбэ муһнаахха Степанов “триумвиаты” хайбаан тыл эллитин, ла-тыын алаабытын “р” буукубатын “эр” диэн аахпытын; алаабыт бүтэһик да буукубатыгар тиийэ битэминнэри айбыт иһин, ньирэй иштигигэр балаһыанһа тупсубат кыахтаах дизбитин; дакылаатчыт “демагогтары-нан” ааттаабытын; кыстык туругун; тэпилиссэ, онтон да атыттар тус-тарынан кэпсээтилэр. Остуоруйабыт, үгэс курдук, аһаан-сиэн бүтэн, ыкса кизэ буолбутун кэннэ; үчүгэйдик ороннору онгостон, утуйар кизбинэн бары сыппыпыт кэннэ, сабаланаара.

32. Туттаах этии ортотугар кыбыллыбыт салаа этии икки өттүттэн соп-путуойунан арахсар.

Обонньор, таптыыр ыта сүтэн, ытын оболоро ыал устун тарбастылар. Семен, ол амырыын тыас нымси баттаабытыгар дылы, сиргэ сирэйдэнэн умса баран түспүтэ.

III. Сирэй саңаҕа сурук бэлиэтэ

33. Тиэкис иһигэр бэриллэр сирэй саңа хабыычыкаҕа ылыллар.

Онуоха Күһэнэй кырдыаҕас эттэ: “Аламай манган кун курдук саныыр доботторуом, оччоҕо Ньургунуну икки үйэлээбит, толору дьоллообут, иккиһин

төрөтөн куну көрдөрбүт Лоокуут эбит!” Ылдыаа киирэн: “Дорооболорун!” — диэбитэ. Николай Дмитриевич оҕолору дьылэригэр атаара туран: “*Степа, билигин абаҕан Киргизлэй оҕонньорго учууталбар Пластиновка бу түүн хонорбун көңүллээ диэ уонна сарсыарда эрдэ туран, миигин оҕуһугар бииргэ илдьэ табыстын диир диэн киниэхэ эт*”, — диэн Киргизлэй оҕонньорго илдьиттээтэ уонна: “*Эн киһэ Машаны илдьэ кэлээр*”, — диэтэ.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Ааптар тылын ортотугар киирбит сирэй саҥа иннигэр икки туочука, кэннигэр соппутой (ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрэ эбэтэр элбэх туочука) уонна тириэ турар.

Көрөн баран: “*Оо, бу иһэр!*” — дэстилэр. Холкуостаахтар, салайар үлэһиттэр Иван Ивановичтан: “*Дьоннун тобо үлэлэппэкиин?*” — диэн ыйытар буоллулар.

34. Сирэй саҥа ааптар тылын кэнниттэн кэлэр буоллабына, иннигэр икки туочука турар.

Сирдьитим аара хаалларар табатын тула хаама сылдьан табатын кытта кэпсэттэ: “*Мөлтөх эрэйдээх буоланкын, соҕотобун хааларын кэллэ дии...*” Онуоха Чүөчээски хардарар: “*Суох! Мин да кыайбатым, эн да кыайбатын, ол оннугар иккиэн кыайтардыбыт*”.

35. Сирэй саҥа ааптар тылын иннигэр турар буоллабына, кэнниттэн соппутой уонна тириэ тураллар. Сороҕор сирэй саҥа ис хоһоонуттан көрөн, соппутой оннугар ыйытыы, күүһүрдүү бэлиэлэрин эбэтэр элбэх туочуканы туруоруллар.

“*Оҕонньоор, бу көстүбүт көмүстээх уруйэни эн ааккынан суруйтарыам*”, — диэбитэ Кириллин табахтыы олорор Чээбий Сөдүөккэ. “*Луохтуур тойоон, бу эмим туюхтан харыстаах диэтин этэ?*” — диэтэ улахан баҕайытык. “*Элбэҕи кэпсэтэ туруохха бириэмэ суох, онон саата аҕалын!.. Сэриигэ барабыт!*” — диэн этэн таһаарда. “*Ити оҕолор саҕа суохтун... Киһи саатыха...*” — диэтэ.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Тириэ, сурук атын бэлиэлэрин кытта бииргэ түбэстэбинэ, мэлдьи олоҕор кэннилэриттэн турар.

“*Пахай, өлөн хаалбыт эһэҕэ түбэстим буолбаат!*” — диэн Коля сиргэ силлээтэ.

36. Ааптар тыла, сирэй саҥа ортотугар турар буоллабына, икки өттүттэн соппутойунан уонна тириэнтэн арахар.

“*Табаарыстар, — диэбитэ кини, дьону тула көрөн баран, — Алдан көмүһүн биһиги, манна турар дьон бары, буллубут, арыйдьыбыт*”.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Сирэй саҥа туочука туруохтаах сиринэн ааптар тыла кыбыллыбыт буоллабына, ол иннигэр соппутой уонна тириэ, кэннигэр туочука уонна тириэ турар. Сирэй саҥа иккис аҥаара улахан буукубаттан суруллар.

“*Бэйи, бэйи, тохтоо, — диэтэ оҕонньоор, Киргизлэй диэки ууна-ууна. — Үлэттэн “бассабыктыы аккаастанар” диэн тыл суох, “бассабыктыы ылы-*

нар” диэн баар”. “Бу кэпэрэтииптэн сыйыы тимир тизэй баран иһэбин, — диэн баран, олох уларыйытынын бэйэтэ да бэркиһээбит курдук, күллэ. — Он-нообор энэни үөрэтэллэрин курдук, сэбиэскэй былаас обургу үөрэттэ, добор...”

2. Ааптар тыла кыбыллар сиригэр сирэй санга ыйытыы эбэтэр күү-һүрдүү бэлиэтэ туруохтаах эбит буоллабына, ааптар тылын иннигэр ол бэлиэлэри уонна тириэни туруоруллар, кэнниттэн туочука уонна тириэ турар. Сирэй санга иккис анаара улахан букубаттан сабаланаар.

“Мин тиийиэм... Иһиттин дуо? — диэн, сими́к сана иһиллэр-иһиллибэт-тик уос иһигэр ботугураабыта. — Быраһаай!..” “Тр-рр, дьаабал, тохтоо! — диэтэ оҕонньор сүр эрчимнээхтик, муһатын чиккэччи тардыбытынан кыр-гыттарга эргилинэ. — Кэлибит, бу дьыэ диэбиккит дии?”

3. Кыбыллан кирибит ааптар тылыттан сороҕо сирэй санга инники анаарыгар, сороҕо кэнники анаарыгар сыһыаннаах буоллабына, сурук бэлиэлэрин манньык туттуллар: ааптар тылын иннигэр үөһэ ыйыллыбыт бэлиэлэр кириэлэр, ааптар тылын кэнниттэн икки туочука уонна тириэ тураллар, сирэй санга иккис анаара улахан букубаттан сабаланаар.

“Оргууй эрэ! — Тишко, сүр кигнээхтик быһа түһэн эппитинэн, өйдөнөн иһэн, төттөрү олорунан кэбиһэр... ханна эрэ остуол аннын диэки умса көрөн олорон, боллурбаата: — Якутскайга кылаабынай салайааччылар билигин кимий диибин?” “Бу аак эйиэхэ хаста кэлэ сырытта? — санарбатабын иһин бэйэтэ: — Хаста эмэтэ...”

37. Уус-уран литератураҕа кэпсэтии (диалог) бу курдук суруллар: хас биридди киһи саната сана субурбаттан уонна улахан букубаттан саба-ланаар, иннигэр тириэ турар. Хабыычыка туттуллубат.

— Нохоо, кимгиний бу?	— Сааһың хаскыный?
— Өлөксөйбүн.	— Уон абыһым.
— Ким уолунабын?	— Аата үчүгэйдин!
— Ийэм оҕотобун.	

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Сирэй санга кэпсэтии (диалог) быһыытынан бэриллэр буоллабына, хас биридди киһи саната хабыычыкаҕа ылыллар уонна атын киһи санга-тыттан тириэнэн араарыллар.

“Хайа, ийэбит тиллэн эрэр дуо?” — “Бэйи, тиллээри гынан эрэр, тохтоон!” — “Хайа, ыксаатыбыт дии, ийэбит тиллэн эрэр дуо?” — “Бэйи, бэйи, ыксаамаң! Ийэбит тиллэн эрэр, күүтэ түһүң”. “Хонор сирбит төһө хаала?” — “Табаларбыт ырбатахтарына, сэттэ биэрэстэ буолуо этэ. Оттон табаларбыт ырдахтарына, икки да көс буолан тахсыаҕа”.

2. Уус-уран литератураҕа ис санаа (ис сана), этилибит кэриэтэ өйдөнөн, сирэй санга курдук бэлиэлэнэр.

Оттон кини өйүгэр: “Эйигин бары ыарахаттары кыайыа дии саны-бын”, — диэн тыллар охсуллан аастылар. Уонна кэргэнэ күлэ олорорун көрөн: “Кулумэ, Никанор, ити иһэ истээх...” — диэн бабарар да, тыла барбат.

3. Эрдэ этилибит санга, диалог репликатыгар эбэтэр атын сирэй санга-ҕа киридэбинэ, туспа хабыычыкаланаар.

— Эйигин мин көрөр буоллум, — диэтэ Буута.

— Хайдах?

— Эн абан: “*Оѳобун оѳолор атаѳастыахтара, кѳрѳ-истѳ сылдыар*”, — диэтѳ. Кини доборун кѳрсѳ тѳхѳэт: “*Оѳонньор илдыттиир: “Кулуун сѳбиз-диссѳйѳ сѳргѳхситѳ кѳлѳ сырыттын”.* Онон хомунан бара оѳус”, — диэтѳ.

4. Сурук, тѳлѳгирѳэмѳ, сытаата тыллара ѳмиѳ хабьычыкаѳа ылылаллар.

Онтон балтыгар Сардаанаѳа бу суругу хайдах ылары-бизѳрѳи, кистиири суруйда: “*Чѳ, тоѳйуом, кытаат. Ыл пионерды ѳбѳрдѳтѳ. Мин ѳчѳгѳйдик сылдыабын. Ахтыма, сотору киирѳм. Маны кимѳхѳ да ѳтимѳ. Чѳ, оробуочай-бааһынай дьыалатын иннигѳр куруук бѳлѳм буол!*” “*Таба сѳттѳ, соппутуой, тѳргѳнник кѳлин*” диѳн бѳгѳн Олег бѳхѳѳлѳккѳ тѳѳрт тыллаах тѳлѳгирѳѳмѳни ылан кыыһыран иһѳр.

IV. Сурук бѳлиѳтин туттуу ураты тѳбѳлтѳлѳрѳ

I. Тириѳ

38. ѳтии туттаах чилиѳннѳрѳ иккиѳн тѳрѳт тѳхѳккѳ турар биир сана чааһынан бѳриллѳр буоллахтарына, икки ардыларыгар тириѳ турар.

Биһиги ийѳ тылбыт — кизн, диринг, муударай ис хоһоонноох, хомоѳой-ньымсаѳай, имѳгѳс пуормалаах, бѳрт баай, дѳлѳй ѳлбѳх ѳгнѳѳх, кырааскалаах, сѳрѳби ѳрүкүтѳр, дууһаны долгутар, ѳйү үлүхүтѳр күүстѳѳх-кыахтаах, имѳгнѳѳх-илбистѳѳх, кѳрѳ-дыкти тыл! Тиихѳн Ситиикин — промкѳмбинѳѳт ууһа. Үлѳлиир — аһыыр, үлѳлѳѳѳт — аһаабат. Бизс тѳгүл бизс — сүүрбѳ бизс.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

1. Маннык ѳтии кѳпсиирѳтѳ кѳмѳ тыллаах буоллаѳына, иннигѳр тириѳ турбат.

Ол киһи били Даадар чаччыына уола Чохоон Сѳмѳн ѳбит. Кизн-холку буолуу ханнык да киһиѳхѳ саамай ѳчѳгѳй майгы буолар. ѳлѳй диѳн ѳлѳй. Кыыл аата кыыл, киһи аата киһи.

2. Ангаардас ыйар солбуйар аатынан бѳриллѳр туһаан кѳпсиирѳттѳн тириѳнѳн араһсар. Ити туттаах чилиѳннѳри да, ѳтии ис хоһоонун да чѳулкайдырыга кѳмѳлѳѳх.

Бу — саас ахсын хампа кѳѳбүнѳн суугунуур алар тыа. Ол — Ноороп дьизтѳ кѳстѳр.

3. ѳтѳр санааны тоһоѳолоон бѳлиѳтиир ис хоһоонноох туттаах чилиѳннѳр ѳтиигѳ бѳйѳ-бѳйѳлѳриттѳн тириѳнѳн араһсаллар. Онуоха ѳтии тѳттѳрѳ бѳрѳѳдѳктѳѳх (инбиѳрсийѳ) буолар.

Аан дойдуга туохтан да ѳчѳгѳй — ѳйѳ, туохтан да куһаѳан — инсѳ. Дѳриѳбинѳѳ кѳлбит киһини аан бастакынан кѳрсѳѳччүлѳр — ыттар. Аарыма тайахха саатын ѳспит ааттаах булчут — кини.

39. ѳтиигѳ тылы хатылаамаары кѳтүтүү оннугар тириѳ турар.

Маайа икки кыыһа иккиѳн үѳрѳнѳллѳр: кырата — манна, улахана — куоракка. Үгѳс быһытынан бастаан дакылаат буолбута. Онтон — кѳнсиѳр.

Х о с б ы н а а р ы ы.

Этии тэнийбэтэх тутаах чилиэннэрин икки ардыгар тирээ турар.

Көрдөр — харабым, көтүрдэр — тиһим. Мөккүөр да — мөһөөх, тыл да — тыһыынча. Куобах — ойуурунан, киһи — дьонунан.

40. Миэстэ, кэм, ахсаан кээмэйин көрдөрөр тыллар икки ардыларыгар тирээ турар.

Москва — Дьокуускай тыраассатыгар үгүс сөмөлүөт көтөр. XVII—XIX үйэлэргэ нуучча литэрэтиирэтин сайдыыта улаханлык күүһүрбүтэ. 100—200 сылынан туох буолуобун ким да билбэт. Кэнники да үөрэниэхтэрэ. Билигин оскуола — производство — үөрэх. 1931 сыллаахха Незаметнай — Дьокуускай — Незаметнай морсуруутунан хайыһарынан аан бастаан айаннааһын буолбута.

2. Хабыычыка

41. Борохуот, массыына, хаһыат, сурунаал, уус-уран литература айымныгыта уо.д.а. анал ааттара хабыычыкалаах суруллаллар.

“М. Аммосов” теплоход, “Жигули” массыына, “Урал” матасыыкыл, “Кыым” хаһыат, “Чолбон” сурунаал, “Сааскы кэм” арамаан, “Таатта” маҕаһын, “Дьобур” оскуола, “Тобул” кулууп, “Саха омул” түмсүү, “Хомус” ансаамбыл, “Сыккыс” куруһуок уо.д.а.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Ханалыгытыта суох судургу өйдөнөр анал ааттар хабыычыката суох суруллаллар.

В. Павлов аатынан “Сардаана” баабырыка, Дьокуускайдааҕы педагогическай колледж, Өлүөнэ өрус, Харыйалаах сайылыга.

2. Сүөһү, кыыл, сир аата хабыычыката суох улахан буукубанан суруллаллар.

Харачаан (ынах), Сындыыс (ат), Баһырбас (ыт), Толугур (алаас), Ханалас улууһа.

42. Биирдии эбэтэр быстах тыллар манлык түбэлтэлэргэ хабыычыкалаах суруллаллар: дьонно соччо биллибэт, киһи атынҕыры истэр тыла; эргэрбитэ эбэтэр адьас саната бэлиэтэнэр тыл; үгэргээн этиллибит тыл; дьингнээх суолтатыттан ураты суолтаҕа туттуллубут тыл.

Онно “нууччалаабытын” өйдөөн баран, Баһылай күлэ: “Тырахачыыс” буола-буола, үөдэнтэн булбут тылым эбитэй”, — диц санаата. “Тойонуом! Ылал аатыттан аастым, биир бастыҥ ынаҕым “эбэбэ” өллө, соботох ынахтаах хааллыбыт”, — диэн аҕалара тонхонноото. Хайа, бу “тойоммут” тыыннаах эбиккин дуу? Онно мин аҕам биир бухатыыры оонньуурга эмиэ “артыыс” буолбут. “Киһи сиур” туойа — “сир сүөгэйэ”.

Х о с б ы н а а р ы ы.

1. Атын киһи санатын үтүктүү, халыыбын уларытан хатылааһын хабыычыкаҕа ылыллар.

Иван. Сэрэнэ сатаабытым ээ (тахсар).

Патефонов. “Сэрэнэн”. Эийэхэ итиччэ “сэрэммит” киһи баар ини.

— Тохтоо, Тим! — Иван Иванович хос иһиттэн өнгөйөн көрөр.

— “Тохтоо” буолбат.

2. Эрдэ ким эрэ эппитигэр сигэниини, олобурууну көрдөрөр кэрчик хабыычыкаланар.

Ытыырын быһыгар кими эрэ үөбэр: “Ырбайа сытыйбыт, үллэ сытыйбыт, дыгдайа сытыйбыт!..” Дьахтар сагатыттан буоллабына, буруйдаах киһи саманна баар буолуон сөпкө дылы. Ол эрэри “ырбайа сытыйбыт” киһи көстүбэт: эр киһи, оҕолор бары көтөхтөрө сүрдээх. Оҕолор элбэхтэрэ киниэхэ “балабына буорсуйа” бизэрэр иэстэн хаһан да тахсыбаттар.

3. Инники этиллибиттэн тирэх тылын талан киллэрии эмиэ хабыычыкаҕа ылыллар.

Чуо буруйун туһунан кинилэр оччо тохтооботтор, “чолойбутун, олойбутун, быччайбытын” ордук кыһанан бэлиэтишлэр.

3. Туочука

43. Кылгатыллан суруллубут эбэтэр маннайгы эрэ буукубаларынан бэлиэтэммит тылларга туочука турар.

Н.Д. Неустроев, Дьокуускай к., Ярославскай уул., акад., 20 мүн., 10 сөк.

Х о с б ы һ а а р ы ы.

Туочука турбат:

1) кылгатыылаах холбуу тылларга: СӨ, ТООЧИ, ХИФУ, сопхуос, бэлиитэкэниэмийэ;

2) метрическэй кээмэйдэр аатгарын кылгатын суруйууга: 30 м, 15 км, 6 см;

3) кинигэ таһынаабы уонна иһинээҕи төбөлөрүгэр; кинигэ, хаһыат, сурунаал, салааларын уонна ыстатыйаларын ааттарыгар у.д.а.;

4) ааптар аатын-суолун буукубанан кылгатыы икки ардыгар туочука турбат: АА, КУ, АФ.